OZIQ-OVQAT SANOATI KORXONALARINING IQTISODIY SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI EKONOMETRIK MODELLASHTIRISH VA TAHLIL QILISH

Xamdamova Marjona Adxam qizi
ATMU Iqtisodiyot kafedrasi stajyor o'qituvchisi
marjonakhamdamova@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu tezisda oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligiga ta'sir etuvchi asosiy omillarni aniqlash va ularning o'zaro bog'liqligini ekonometrik usullar yordamida tahlil qilish masalalari yoritiladi. Tadqiqotda ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, asosiy vositalardan foydalanish darajasi, xomashyo ta'minoti hamda mahsulot ishlab chiqarish hajmining korxonalar samaradorligiga ta'siri o'rganiladi. Shuningdek, iqtisodiy ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni baholash, regressiya modellaridan foydalanish va olingan natijalar asosida samaradorlikni oshirish imkoniyatlarini aniqlashning nazariy va amaliy jihatlari asoslab beriladi

Kalit so'zlar: oziq-ovqat sanoati, iqtisodiy samaradorlik, ekonometrik modellashtirish, regressiya tahlili, ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, asosiy vositalar, ishlab chiqarish hajmi, iqtisodiy omillar, samaradorlikni baholash.

Kirish

Bugungi kunda oziq-ovqat sanoati mamlakat iqtisodiyotining strategik jihatdan muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, aholini sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan uzluksiz ta'minlash, yangi ish o'rinlarini yaratish, sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish hamda milliy iqtisodiyotning barqarorligini ta'minlashda muhim o'rin tutadi. Jahon iqtisodiyotida kuzatilayotgan bozor kon'yunkturasining o'zgarishi, xomashyo va energiya resurslari narxlarining tebranishi, logistika xarajatlarining ortishi hamda iste'mol talabining o'zgarib borishi oziq-ovqat sanoati korxonalaridan mavjud resurslardan oqilona foydalanish va iqtisodiy samaradorlikni muntazam oshirishni talab etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, korxonalar faoliyatiga ta'sir etuvchi iqtisodiy omillarni chuqur tahlil qilish va ularning natijadorligini ilmiy asosda baholash dolzarb ilmiy-amaliy masalalardan hisoblanadi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligi ishlab chiqarish hajmi yoki olingan foyda bilangina belgilanmaydi. Ushbu ko'rsatkich ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, asosiy vositalardan foydalanish darajasi, xomashyo ta'minoti, mahsulot tannarxi, rentabellik va investitsiyalar samaradorligi kabi o'zaro bog'liq omillar majmuasi orqali namoyon bo'ladi. Mazkur omillarning har biri korxonaning moliyaviy natijalariga turlicha ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu sababli ularning ta'sir darajasini miqdoriy baholash, o'zaro bog'liqligini aniqlash va kelgusidagi iqtisodiy natijalarni prognozlashda ekonometrik usullardan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekiston Respublikasida ham oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlash, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini chuqur qayta ishlash, sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish va ishlab chiqarish jarayonlariga zamonaviy texnologiyalarni joriy etish davlat iqtisodiy siyosatining ustuvor yo'nalishlari qatoriga kiradi. Bu jarayonda iqtisodiy samaradorlikni oshirish faqat ishlab chiqarish hajmini kengaytirish bilan cheklanmay, balki mavjud resurslardan foydalanish samaradorligini yaxshilash, xarajatlarni maqbullashtirish va boshqaruv qarorlarini ilmiy tahlil natijalariga asoslangan holda qabul qilishni ham taqozo etadi.

Mazkur yo'nalishdagi davlat siyosatining muhim huquqiy asoslaridan biri O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF–36-son "Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni hisoblanadi. Ushbu hujjatda 2024–2028-yillarda oziq-ovqat sanoatini yanada rivojlantirish, ishlab chiqarish va eksport salohiyatini oshirish hamda oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashga qaratilgan vazifalar belgilangan. Farmonda qayd etilgan ustuvor yo'nalishlar oziq-ovqat sanoati korxonalarida ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish, xarajatlarni maqbullashtirish

va iqtisodiy natijadorlikni oshirish masalalarining dolzarbligini yanada kuchaytiradi. Shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni doirasida oziq-ovqat sanoatini rivojlantirish, xomashyo bazasini kengaytirish va qishloq xo‘jaligi mahsulotlarini qayta ishlash darajasini oshirishga alohida e’tibor qaratilgan. Ushbu vazifalarning samarali bajarilishi ishlab chiqarish jarayonlarini iqtisodiy jihatdan asoslangan holda tashkil etish, korxonalar faoliyatini muntazam tahlil qilish va rivojlanish istiqbollarini prognozlashni talab etadi. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2026-yil 12-maydagi PF–84-son Farmonida oziq-ovqat mahsulotlari xavfsizligi sohasida yagona davlat boshqaruvi va nazorat tizimini joriy etish, xalqaro amaliyotlarni tatbiq qilish hamda xavf tahliliga asoslangan yondashuvlarni rivojlantirish masalalari nazarda tutilgan. Ushbu yo‘nalishlar oziq-ovqat sanoati korxonalarida sifat nazorati, ishlab chiqarish jarayonlari va resurslardan foydalanish samaradorligini o‘zaro uyg‘unlikda baholash zarurligini ko‘rsatadi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish, mahsulot tannarxini pasaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish va korxonaning moliyaviy natijalarini yaxshilash bilan bevosita bog‘liq. Mazkur jarayonda iqtisodiy samaradorlikni baholashning ilmiy asoslangan usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Xususan, ekonometrik modellashtirish korxona faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni miqdoriy jihatdan baholash, ular o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash va iqtisodiy ko‘rsatkichlarning istiqboldagi o‘zgarishlarini prognozlash imkonini beradi. Iqtisodiy samaradorlik, avvalo, erishilgan iqtisodiy natijaning sarflangan resurslarga nisbati orqali namoyon bo‘ladi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ushbu natijani ishlab chiqarish hajmi, yalpi foyda, sof foyda, rentabellik darajasi va mehnat unumdorligi kabi ko‘rsatkichlar orqali baholash mumkin. Bunda har bir ko‘rsatkich korxona faoliyatining muayyan jihatini ifodalaydi. Masalan, ishlab chiqarish hajmining ortishi korxona faoliyati kengayganini ko‘rsatsa, rentabellikning oshishi sarflangan mablag‘lardan foydalanish natijadorligi yaxshilanganini anglatadi. Shu sababli iqtisodiy samaradorlikni kompleks baholashda bir nechta ko‘rsatkichni o‘zaro uyg‘unlikda o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Korxonalarning iqtisodiy samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni shartli ravishda ichki va tashqi omillarga ajratish mumkin. Ichki omillarga ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, texnologik jihozlanish darajasi, xomashyo sarfi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va boshqaruv sifati kiradi. Tashqi omillar esa xomashyo va energiya resurslari narxlari, bozordagi talab, raqobat muhiti, transport-logistika xarajatlari hamda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat bilan belgilanadi. Ushbu omillarning o‘zaro ta’sirini aniqlash korxonaning mavjud imkoniyatlarini baholash va samaradorlikni oshirish bo‘yicha asoslangan qarorlar ishlab chiqishda muhim o‘rin tutadi. Ekonometrik tahlilda korxonaning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi natijaviy ko‘rsatkich tanlanadi va unga ta’sir etishi mumkin bo‘lgan omillar belgilanadi. Masalan, natijaviy ko‘rsatkich sifatida sof foyda yoki rentabellik darajasidan foydalanish mumkin. Ta’sir etuvchi omillar sifatida esa ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, asosiy vositalar qiymati, ishlab chiqarish hajmi va investitsiyalar miqdori tanlanishi mumkin. Bunda omillar tarkibi tadqiqot maqsadi, korxona faoliyatining xususiyatlari va mavjud statistik ma’lumotlardan kelib chiqib shakllantiriladi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda korrelyatsion va regressiya tahlili usullari alohida ahamiyatga ega. Korrelyatsion tahlil ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning yo‘nalishi va zichligini aniqlashga yordam beradi. Regressiya tahlili esa muayyan omillar o‘zgarishining natijaviy iqtisodiy ko‘rsatkichga ta’sirini miqdoriy baholash imkonini yaratadi. Masalan, mehnat unumdorligi oshishi ishlab chiqarish hajmi va foydaning o‘sishiga yordam berishi mumkin. Biroq ushbu ta’sirning haqiqiy darajasi korxonaning texnologik imkoniyatlari, xarajatlar tarkibi va bozor sharoitlariga ham bog‘liq.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish ishlab chiqarish resurslaridan oqilona foydalanish, mahsulot tannarxini pasaytirish, mehnat unumdorligini yuksaltirish va korxonaning moliyaviy natijalarini yaxshilash bilan bevosita bog‘liq. Mazkur jarayonda iqtisodiy samaradorlikni baholashning ilmiy asoslangan usullaridan foydalanish muhim ahamiyatga ega. Xususan, ekonometrik modellashtirish korxona faoliyatiga ta’sir etuvchi omillarni miqdoriy jihatdan baholash, ular o‘rtasidagi bog‘liqliklarni aniqlash va iqtisodiy ko‘rsatkichlarning istiqboldagi o‘zgarishlarini prognozlash imkonini beradi. Iqtisodiy samaradorlik, avvalo, erishilgan iqtisodiy natijaning sarflangan resurslarga nisbati orqali namoyon bo‘ladi. Oziq-ovqat sanoati korxonalarida ushbu natijani ishlab chiqarish hajmi, yalpi foyda, sof foyda, rentabellik darajasi va mehnat unumdorligi kabi ko‘rsatkichlar orqali baholash mumkin. Bunda har bir ko‘rsatkich korxona faoliyatining muayyan jihatini ifodalaydi. Masalan, ishlab chiqarish hajmining ortishi korxona faoliyati kengayganini ko‘rsatsa, rentabellikning oshishi sarflangan mablag‘lardan foydalanish natijadorligi yaxshilanganini anglatadi. Shu sababli iqtisodiy samaradorlikni kompleks baholashda bir nechta ko‘rsatkichni o‘zaro uyg‘unlikda o‘rganish maqsadga muvofiqdir. Korxonalarning iqtisodiy samaradorligiga ta’sir etuvchi omillarni shartli ravishda ichki va tashqi omillarga ajratish mumkin. Ichki omillarga ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, texnologik jihozlanish darajasi, xomashyo sarfi, ishlab chiqarish quvvatlaridan foydalanish va boshqaruv sifati kiradi. Tashqi omillar esa xomashyo va energiya resurslari narxlari, bozordagi talab, raqobat muhiti, transport-logistika xarajatlari hamda davlat tomonidan amalga oshirilayotgan iqtisodiy siyosat bilan belgilanadi. Ushbu omillarning o‘zaro ta’sirini aniqlash korxonaning mavjud imkoniyatlarini baholash va samaradorlikni oshirish bo‘yicha asoslangan qarorlar ishlab chiqishda muhim o‘rin tutadi. Ekonometrik tahlilda korxonaning iqtisodiy samaradorligini ifodalovchi natijaviy ko‘rsatkich tanlanadi va unga ta’sir etishi mumkin bo‘lgan omillar belgilanadi. Masalan, natijaviy ko‘rsatkich sifatida sof foyda yoki rentabellik darajasidan foydalanish mumkin. Ta’sir etuvchi omillar sifatida esa ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, asosiy vositalar qiymati, ishlab chiqarish hajmi va investitsiyalar miqdori tanlanishi mumkin. Bunda omillar tarkibi tadqiqot maqsadi, korxona faoliyatining xususiyatlari va mavjud statistik ma’lumotlardan kelib chiqib shakllantiriladi.

Oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligiga ta’sir etuvchi omillar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlashda korrelyatsion va regressiya tahlili usullari alohida ahamiyatga ega. Korrelyatsion tahlil ko‘rsatkichlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning yo‘nalishi va zichligini aniqlashga yordam beradi. Regressiya tahlili esa muayyan omillar o‘zgarishining natijaviy iqtisodiy ko‘rsatkichga ta’sirini miqdoriy baholash imkonini yaratadi. Masalan, mehnat unumdorligi oshishi ishlab chiqarish hajmi va foydaning o‘sishiga yordam berishi mumkin. Biroq ushbu ta’sirning haqiqiy darajasi korxonaning texnologik imkoniyatlari, xarajatlar tarkibi va bozor sharoitlariga ham bog‘liq.

Xulosa

Oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish mamlakat iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi, oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlash va sanoat korxonalarining raqobatbardoshligini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, korxonalar samaradorligini baholashda ishlab chiqarish xarajatlari, mehnat unumdorligi, asosiy vositalardan foydalanish darajasi, xomashyo ta’minoti va ishlab chiqarish hajmi kabi omillarni kompleks tahlil qilish zarur. Ushbu ko‘rsatkichlarning o‘zaro bog‘liqligini aniqlash korxona faoliyatidagi mavjud imkoniyat va muammolarni aniqlashga yordam beradi. Ekonometrik modellashtirish iqtisodiy samaradorlikka ta’sir etuvchi omillarni miqdoriy baholash, ular o‘rtasidagi statistik bog‘liqliklarni aniqlash hamda istiqboldagi iqtisodiy ko‘rsatkichlarni prognozlash imkonini beradi. Xususan, korrelyatsion va regressiya tahlili usullaridan foydalanish ishlab chiqarish resurslaridan foydalanish samaradorligini baholash va boshqaruv qarorlarini ilmiy asoslashda muhim vosita hisoblanadi. Bunda model natijalarining ishonchliligi real statistik ma’lumotlarning sifati, tanlangan omillarning asoslanganligi va

tegishli statistik mezonlarning bajarilishiga bog‘liq. Tadqiqot asosida oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun ishlab chiqarish xarajatlarini muntazam tahlil qilish, energiya va xomashyo resurslaridan oqilona foydalanish, zamonaviy texnologiyalarni joriy etish, mehnat unumdorligini oshirish hamda ta’minot zanjirini takomillashtirish tavsiya etiladi. Shuningdek, korxonalarda iqtisodiy ko‘rsatkichlarni muntazam monitoring qilish va ekonometrik prognozlash usullarini boshqaruv amaliyotiga tatbiq etish maqsadga muvofiqdir.

Umuman olganda, ekonometrik usullardan foydalanish oziq-ovqat sanoati korxonalarining iqtisodiy samaradorligini baholashning ilmiy asoslangan mexanizmini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuvdan samarali foydalanish resurslar taqsimotini takomillashtirish, iqtisodiy yo‘qotishlarni kamaytirish va korxonalarning uzoq muddatli rivojlanish imkoniyatlarini kengaytirishga yordam beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1\. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 16-fevraldagi PF–36-son “Respublikada oziq-ovqat xavfsizligini ta’minlashning qo‘shimcha chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi Farmoni. — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. — URL: https://lex.uz/
2\. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF–60-son “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi Farmoni. — Qonunchilik ma’lumotlari milliy bazasi. — URL: https://lex.uz/
3\. Gujarati D. N., Porter D. C. Basic Econometrics. — 5th ed. — New York: McGraw-Hill/Irwin, 2009.
4\. Wooldridge J. M. Introductory Econometrics: A Modern Approach. — 7th ed. — Boston: Cengage Learning, 2020.
5\. Greene W. H. Econometric Analysis. — 8th ed. — New York: Pearson, 2018.
6\. Heizer J., Render B., Munson C. Operations Management: Sustainability and Supply Chain Management. — 13th ed. — Harlow: Pearson, 2020.
7\. Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO). The State of Food and Agriculture. — Rome: FAO. — URL: https://www.fao.org/
8\. World Bank. World Development Report 2020: Trading for Development in the